

אלם לשון הדג

לאבי, ר' שמואל בן ר' שאלתיאל אייזיק פינסטרבוש
ולאמי, הנה בת ר' אהרן גפן

הקובץ "שירים ופזמונות לילדים" של חיים נחמן ביאליק, המעוטר בידי
נחום גוטמן,¹ נפוץ ומצוי בידי רבים. חלק מן השירים הולחן ומושר בפי
ילדים ומתנגן מפי מבוגרים. כל הקוראים בו אינם מוציאים את זמנם
לבטלה. גדולים וקטנים, אלה ואלה נהנים בו, ולעתים יעמיקו בו הגדולים
ויחקרו בו, וכמו דינה שטרן במאמרה "גודלו אצבע ובכור שטן - מחקר
בקטינא כל בו לח"נ ביאליק,² ואחרים.

אברונין דן ביפי שירי הילדים של ביאליק. הוא כתב על אחד משיריו
על הדגים: "אבל חוץ מאלה יש למצוא אצלו, והוא חדוש רב, מתן קול
לקול שאינו נשמע, הלא הוא חקוי פרפורי הדג בחכה. המשורר נותן את
התפקיד לאות חי"ת כאות גרונית, שצריכה לצאת מן הגרון או החד של
הדג שנצוד בחכה:

נפלת בפח	בן תולע? האח
רק עצל בן עצל	נלכדת אח
עליך יפסח	מפי לא תנצל

ובלועי החח	אך מה זה? מקדח
חח, חח, חח! ³	מרצע? אח אח
	אוי חכי, אוי חכה

אברונין לא ציטט את השיר כולו, אלא מה שנצרך לו להראות את תפקיד
פרפורי הדג הניתן לאות חי"ת. זה הוא סוף השיר, שלא נעדר ממנו החרוז
המסתיים באות חי"ת:

וימשך הדייג בחכה: בא קח
דג נוצץ ומפרפר - צלי אש על האח!⁴

הסופר המתרגם והחוקר אוריאל אופק דן גם הוא בשיריו של ביאליק
לילדים, ואלו דבריו על שירי הדגים:

שלושה שירים קטנים הקדיש ביאליק למצוקותיהם של דגים,
שהוצאו מן המים, וחרף נושאם המשותף, הביאם בספרו כשהם

1. הוצאת דביר תל-אביב.
2. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ט, שבט תשמ"ו עמ' 67-88.
3. כנסת ג, עמ' 104.
4. שירים ופזמונות לילדים, עמ' מט.

רחוקים זה מזה: דג ביבשה (עמ' טז), דג (עמ' ל), הדג בחכה (עמ' לט). אלה הם בעיני מן הדברים הפחות מוצלחים בשירים ופזמונות לילדים; חרף מקצבם הקליל ונעימתם המוזיקלית. גם אם ראה הילד פעמים רבות את אמו מכינה מאכלי דגים לשבת ולחג, ספק אם צריך היה המשורר לשים בפי הדג את המלים המפצרות עד כדי צמרמורת... הנני הנני... חרף צביונו הפזמוני, זהו שיר חסר אמינות, המושגת על הומור מקאברי שאינו מתאים לילדים.⁵

אבל על דברי אופק יש להעיר, שהשיר על הסנאי אף הוא אין בו שמחה. המלים "ויעף חץ, נפל הסנאי מן העץ, הוא על סנאי בא הקץ" (שירים ופזמונות, עמ' כח) הן מלים של עצב. גורל דומה אינה המשורר לארנבת - "אהה, עוד מעט ובא הציד, ושלח בי יד, ומי יצילני" (שם, עמ' כו). הציד והדיג אורבים לסנאי, לארנבת ולדג. להלן יובהר שאין דברי אופק על צמרמורת והומור מקאברי מדוקדקים.

שלושה שירים שורר ביאליק לילדים על דגים. הדג מתאונן בשיר האחד, הדג ביבשה, על פחדיו מן היבשה. מקום חיותו של אדם הוא מקום הליכת החיים מן הדג. אין הדג והאדם מזדמנים לחיות במקום אחד. ומשהוצא הדג מן המים, הוא תופס בשיר לשון של בני אדם ומזהיר על מותו. מה האדם מתעלף וגווע, אף הדג מתעלף וגווע.

יבשה, יבשה!	גועתי, גועתי:
אהה, מה נבעתי!	אם לא תשיבוני
ראו, התעלפתי:	המימה ומתי.

תועלת ותקוה נקרו לו לדג בשיר השלישי. תולעת נמצאה לו, והדג שש ושמת לקראתה. אבל קריאת האח שבפיו נהפכת לו שם לפח, והוא נלכד בו.

השיר השני, הנני הנני, יש בו שתיים עשרה מלים, כמזלו של החודש השנים-עשר, חודש אדר, שמזלו דגים.

הנני הנני / קחני תפסני / לסיר הורידני
ובאבי בשלני / ובאחי מלחני / ואחר תאכלני.

השיר שונה מן השניים האחרים על דגים. אין בו מלים של פחד, ואין בו קריאה של צער וכאב, ולא נשמעת בו אנחת אהה. שתיים עשרה מילותיו מוליכות את הקורא אלי התמסרות הדג בלא שיור ובלא יתור. השיר פותח במלים "הנני הנני". אלה הן המלים הנשמעות מפי הדג המזמן את עצמו להיתפס, ליתקן לאכילה ולהיאכל.

הסכמה זו, שאין בה צל של התנגדות, נעשית לחטיבת קריאה אחת מחמת מיעוט המלים, המעלימות את משך הזמן של התפיסה וההתקנה, ומחמת צלילן וזרימתן בפי הקורא. הקורא בשיר עושהו בהעלם אחד,

5. גומות חן, דביר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ד עמ' 150.

וכביכול עשיית הדג וקריאת השיר הם מעשה אחד. ואולם הקריאה בשיר נפגמת מפני שתי מלים ששימושן זר - המלים באבי ובאחי: "ובאבי בשלני, ובאחי מלחני". אין למלים אלה מובן, אלא אחר קריאת דברי אדא ציידא, הבאים מפני רב בתלמוד הבבלי מסכת מועד קטן יא, א:
ואמר רב: אמר לי אדא ציידא: כוורא - טוויא באחוה, אסוקיה באבוה, מעכלי בבריה, אשתי עליה אבוה.

תרגומו לפי ביאליק:⁶

אמר רב: אמר לי אדא הצייד: הדג - צלהו באחיו, העלאו באביו ואכלהו בבנו ושתה עליו אביו.

ופירושו (ע"פ המיוחס לרש"י וע"פ הר"ח): אביהם של המלח ושל הדג הוא המים, שמתוכם הם באים. נמצאו המלח והדג - אחים. את הדג צולים במלח (אחיו), ולאחר שמעלים אותו מהאש שוטפים אותו במים (אביו), אוכלים אותו בציר הדגים (שהוא יוצא מן הדג, והרי הוא כבנו), ואחר אכילתו שותים מים (אביו). הר"ח מוסיף: "באותו מקום היו אומרים להם הרופאים, כשתאכל דגים שמה אחריו המים, ולא יין."⁷

בשירו של ביאליק, הנני הנני, זימן עצמו הדג להיתפס, והורה לדייג להורידו לסיר לבשלו במים ולמלחו במלח. המים הם אבי הדג, והמלח הוא אחיו. ומשבושל הדג באביו ונמלח באחיו בא זמנו להיאכל.

בדרך אגב אעיר, שגם אלתרמן עשה שימוש בדעה, שהדג נברא מן המים. הוא חד חידה:

מן המים יברא הוא, את אמו ירא הוא.⁸

פתרון החידה הוא הדג, הנברא מן המים, וירא שמא יאכל על-ידי אמו יולדתו.

מנהג הוא, שהדג נאכל בשבת. משה חלמיש אסף טעמים לדבר במאמרו, "אכילת דגים בשבת - טעמים ופשריהם".⁹ חוקרים אחרים דנו בעניינים פולקלוריסטיים שנקשרו בדג ובסיפורים שהדג תופס בהם מקום חשוב, כמו יהודה פרידלנדר: המארג הסאטירי ב"עיר ומלוואה" לש"י עגנון;¹⁰ גרשון

6. ספר האגדה, הוצ' דביר תש"ח, עמ' תסז, ב.

7. רבי שלמה בן היתום הביא עוד פירוש אחר, שהכל נאמר על חגפן: בשלחו בין (בנו), והסק את האש שמתחתיו בעצי הגורן (אביו), ואכול בחומץ, שהוא בן היין. אך פירוש זה לא נתקבל על ידי רוב המפרשים (ר"ח, המיוחס לרש"י, שיטה לתלמיד ר' יחיאל מפריס ואחרים).

8. ספר החידות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 35.

9. על-שפר, עיונים בספרות ההגות היהודית מוגשים לכבוד הרב ד"ר אלכסנדר שפרן, עמ' 68 ואילך, ועיין שם בהערות.

10. שמואל יוסף עגנון - מבחר מאמרים על יצירתו בעריכת הלל ברזל, הוצאת עם-עובד, עמ' 391-401.

שקד: עד דלא ידע - על מזל דגים מאת ש"י עגנון.¹¹

וכאן כדאי להרחיב מעט בעניין הדג המדבר בשיר הנני הנני, ולהרחיב את הקשרי השיר. הקובץ שירים ופזמונות לילדים מביא את הילדים ואת נושאי השירים להידבר אלו עם אלו בשפה אחת. הציפורים מציינות לילדים (שם, עמ' יא¹²) והילדים מבינים את לשון הציפור. שאר בעלי-החיים מספרים על תכונותיהם, ואלו שמחים עם אלו. הסנאי והארנבת מוסרים על פחדיהם, העופות משיחים לעתים את דאגתם להאכלת גוזליהם (שם, עמ' לד) ואילה ועופר נקראים להתפנק עם כותב השיר (שם, עמ' לח). אבל הדג שונה מן האחרים - הוא עושה בפיו כדרך שהאדם עושה בפיו. דברי האדם נשמעים לאחרים, אפשר להסכים להם, אפשר לדחותם ואפשר להעמיד נגדם דברים אחרים. קול שאינו נשמע, כמו קולו של הדג, אי-אפשר להסכים לו, אי-אפשר לדחותו, ואף לא להעמיד נגדו קול אחר. קולו של הדג דומה לדבר של סוד, שאפשר לפרש בדרכים שונות, ואולי גם מטעם זה הקנו בני-אדם לדגים כוחות מאגיים, כמו קולות, שאין שומעים אותם, אבל יודעים שהם נאמרו; וכמו קולות שאין יודעים לפרשם, אבל השומעים סבורים שאין הם נשמעים בלא מטרה.¹³ אלם לשון הדג הוא כוחו.

הדג, המדבר בשיר הנני הנני, מגלה לנו את קשרי משפחתו. אביו ואמו, על-פי דברי אדא ציידא, הם המים והמלח, וכולם חוברים לסייע לדג לבוא לפי הדייג. עצת אדא ציידא מכוונת ללמדנו, שהדג טוב לאכילה אם הוא יותקן על-ידי החמרים שבהם הוא חי. עצה זו הופנתה אולי לאנשים, כדי להדריכם באיזו דרך טוב יותר לשמור את הדגים כדי שלא יתקלקלו. ואולי יש כאן עצה בענייני בישול ובריאות גרידא. אין אנו יודעים מפני מה מסר אדא ציידא את דבריו בלשון זו, מפני מה ראה לומר את סודות המקצוע בדרך של כינוי או סוד. ואולי הוא העדיף דרך זו, מפני שכינויים אלה היו שגורים בקרב הדייגים או בקרב מי שהדגים היו מרכיב חשוב במזונם. ביאליק בחר את לשונות הכינוי המצויות בדברי אדא ציידא, ועיבדם לשירו הנני הנני. למעשה יש לומר, שהשיר הוא עיבוד למאמרו של אבא ציידא.

עד שלא קוראים את דברי אבא ציידא תמה הקורא תמיהה על גבי תמיהה. האחת היא, על הנכונות הבאה מפי הדג להתמסר לאכילה. ועל גבה היא התמיהה על ההצעה להתבשל על-ידי המשפחה. קצת מן התמיהות נפתרות עתה. בני המשפחה הם חומרי הבישול. שניים בלבד רשאים לשים בפיו של הדג המדבר מלים על נכונותו להיאכל - תינוק ופייטן. זהו זה שטים על כנפי הדמיון. התינוק לא יתמה לשמע דג מדבר, והפייטן לא

11. מחקרי ירושלים בספרות עברית י, עמ' 339-356.

12. יש לשים לב למספור העמודים השונה במהדורות השונות של הקובץ.

13. ועיין שמואל א, יג-יד, וכן מעשייה קטנה ואולי גדולה הנדפס בספרו של יוסף צוריאלי, חינוך וחברה בעדה התימנית בארץ-ישראל תרמ"ח-תש"ח, עמ' 102, שם מתלונן המורה ואומר: "כי היו שפתיה נעות, אפשר שהיתה מקללת אותו".

ימנע מלהשמיע שיר מפי הדג.¹⁴ ואם נתמה עוד על דג המדבר, יבוא רבלה וימלא אחר תמיהתנו, וישים צרחה בפי הדג ויתן לו שיטוט על פני האדמה.¹⁵ אדא ציידא דבר גם על בנו של הדג, הוא ציר הדגים, היוצא מן הדג, אבל ביאליק לא הזכירו בשיר. הוא קיצר בו, ככל שירי הילדים שחיבר, וקבע בו שתיים-עשרה מלים, כמזלו של החודש השנים-עשר, מזל דגים, שישראל נצלו בו מן הגזרה הרעה. על ציר דגים עומד משלו של קרילוב, "הכיבוד" שמו,¹⁶ על סופר שאינו נותן מידה לדבריו ומבריא את השומעים. וטוב לנו להישמע לעצתו, ולהפנות אך עוד למשלו על הדגים,¹⁷ שיש לו קירבת תוכן, ואולי גם קירבת מקור, לשירו של ביאליק על הדג בחכה; ולמשל מחול הדגים,¹⁸ שיש לו קירבה לקירבה.¹⁹

במשלו של רבי עקיבא²⁰ משיבים הדגים לשועל המפתה את הדגים לברוח אליו מרשתות הדייגים ולהסתתר עמו, ואומרים לו: אין אתה אלא טיפש, "כל חיינו אינו אלא במים, ואתה אומר לנו לילך אל היבשה?!" ואין אנו תמהים שהדגים נשאלים ומשיבים, מפני שבמשל עסקינן. הממשל משלים הוא קרוב מלאכה למשורר ולפייטן, ועל כן אין לנו לתמוה לא על תינוק שבקרבו ולא על הפייטן שעמנו, שנתנו את הדיבור המצוי לאדם לדג, שאין לו דיבור, ולא על דג שדיבור פיו מזמן עצמו לפי אדם.

14. עיין שלונסקי: אני וטלי, או ספר מארץ הלמה, עמ' 82. ועיין עוד שם, השיר "למה צוחקת הברכה, או מדוע קוראים לדג דג", וכן השיר "המשך קטן ללמה הקודם, או מפני מה הדג אלם", עמ' 35-45.

15. גרגנטואה ופנטגורואל, תרגום מקוצר לנוער ולעם שנעשה בידי ברתיני, הוצאת ניומן, תל-אביב עמ' 96.

16. כל משלי קרילוב, בתרגום חנניה רייכמן, הוצאת טברסקי תש"י, עמ' 165.

17. שם, עמ' 257.

18. שם עמ' 293.

19. ועיין שם עוד עמ' 307.

20. בבלי, ברכות סא,ב; תנחומא בומר פרשת כי תבוא סי' ד.